

ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΠΑΙΓΝΙΩΔΟΥΣ ΞΕΤΥΛΙΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟ

Ιωάννα Μπουκουβάλα

Υποψήφια Διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής, ΕΚΠΑ

ioanmpoyk-@hotmail.com

Περίληψη: Το απόσπασμα «Ο Χρόνος είναι παιδί που παίζει, που μετακινεί πιόνια, η βασιλεία ενός παιδιού» το οποίο εξετάζουμε, ίσως μπορεί να θεωρηθεί το πλέον σκοτεινό στο σύνολο του διαθέσιμου υλικού του Ηράκλειτου. Πρόκειται για ένα απόσπασμα υπερβολικά πυκνό. Τα σύμβολα του παιδιού, του παιχνιδιού, της τύχης, της κυριαρχίας του παιδιού γοητεύουν αλλά αποπροσανατολίζουν όσο παραμένουν σε προσεγγίσεις μεταφορικών διατυπώσεων για το θέμα του Χρόνου. Ίσως επιβάλλεται μια τολμηρή υπόθεση γύρω από τα παραπάνω σύμβολα, παρμένων όμως από ένα προϋπάρχον μυθικό υλικό όπου θα μπορούσαμε να βρούμε κλειδιά μιας ικανοποιητικής αποκρυπτογράφησης των συμβόλων, με τέτοιο τρόπο που να ικανοποιεί τους γενικούς όρους διατύπωσης (ενότητα των αντιθέτων) του ηρακλείτειου έργου.

Λέξεις κλειδιά: Χρόνος, παιχνίδι, σύμβολα, ενότητα των αντιθέτων, Ηράκλειτος.

THE THEME OF THE PLAYFUL UNFOLDING OF THE WORLD AND NATURE THROUGH TIME ACCORDING TO HERACLITUS

Abstract: The excerpt "Time is like a child who plays, who moves pawns, the reign of a child", which is the topic of our discussion, might be regarded as the most obscure throughout Heraclitus' work. It is a very dense excerpt. The symbols of the child, the toy, the luck, the dominance of the child fascinate but also disorientate, as long as they constitute parts of the approaches to the metaphorical formulation of the Time issue. Perhaps, a more daring hypothesis is required regarding the above symbols, taken, though, from pre-existent mythological material where we can find the keys to a satisfying decipherment of the symbols, in such a way that it can meet the general rules of formulation (unity of opposites) of Heraclitus' work.

Keywords: Time, toy, symbols, unity of opposites, Heraclitus

Αιών παις εστί παίζων πεσσεύων, παιδός η βασιλήη. (Ηράκλειτος, 52DK)

Θα αποπειραθούμε να ξετυλίξουμε συνοπτικά την πορεία της επιρροής του ηρακλείτειου έργου μέσα στον Χρόνο και να ανιχνεύσουμε την ιδιαίτερη θέση που κατέχει το πράγματι δυσερμήνευτο παραπάνω απόσπασμα.

Οι τραγικότερες περιστάσεις μέσα στις οποίες θα πρέπει να γράφτηκε το έργο, γύρω στα 500 π.Χ. και κυρίως η μεγεθυνόμενη απειλή πλήρους καταστροφής της Εφέσου ή και του συνόλου του ιωνικού ελληνισμού από τους Πέρσες, αντανakλούνται σίγουρα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του έργου. Η αποφασιστικότητα ενός μοναχικού στοχαστή, μια βαθιά μελαγχολία, η φιλοδοξία ενός έργου που αναμετράται με τους αιώνες και με την Ολότητα του Είναι και της Γνώσης, μας φέρνουν στο νου τη φράση με την οποία ξεκινά το γνωστό του ποίημα, ο μεγάλος Φλωρεντίνος¹:

«Φθάνοντας στο μέσο της ζωής, Βρεθήκαμε σε σκοτεινό δάσος, χαμένοι»

Ο Ηράκλειτος εξέπληξε όχι μόνο την εποχή του αλλά και όλη την ιστορία της αρχαίας σκέψης, που είδε σ' αυτόν ένα προκλητικό παράδοξο στο οποίο τη γοητεία δεν μπορούσε να αντισταθεί. Αυτό που μοιάζει σχεδόν ακατανόητο είναι ότι κατά κάποιο τρόπο αυτή η γοητεία, αυτή η επιρροή, αυτή η ανάγκη για αναμέτρηση με τον ηρακλείτειο λαβύρινθο γνωσιακών αινιγμάτων, συνεχίστηκε για χιλιάδες χρόνια, περνώντας μέσα από τη σκέψη της χριστιανικής ύστερης αρχαιότητας και της μεσαιωνικής θεολογίας για να φθάσει η ώρα της να αναστηθεί" δηλαδή να ανασυγκροτηθεί από ένα υλικό σπαραγμάτων εκ νέου σε πολυεπίπεδο έργο. Πολύ χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του Edward Hussey² ότι πατέρας αυτής της αναβίωσης είναι ο Schleiermacher και ανάδοχός της ο Hegel , ο πρώτος ανέλαβε να κάνει μία πρώτη επεξεργασμένη ανασύσταση του corpus ενώ ο δεύτερος ακολούθως το κατέστησε πυρήνα του φιλοσοφικού του έργου στην Λογική του.

Το ηρακλείτειο έργο αναμετράται με την ομηρική παράδοση και την κοσμογονική σκέψη που πάει από τον Ησίοδο στον Φερεκύδη ασκώντας τους μια ισχυρότατη κριτική στην οποία έχει συνεισφέρει ήδη ο σύγχρονός του Ξενοφάνης. Παράλληλα στηρίζεται πολύ στην συνεισφορά της υλοζωικής σκέψης των τριών Μιλήσιων³ (Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης) που προηγούνται και διαμορφώνεται σε μετωπική αντιπαράθεση με το μαγικό λόγο του Πυθαγόρα και το παρμενίδειο σύστημα, ενώ διαφωτιστική παραμένει η συνεισφορά του Εμπεδοκλή που έρχεται να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ του Εφέσιου και του Ελεάτη.

Η κριτική του Ηράκλειτου⁴ στον Όμηρο, που δίνεται από αρκετά αποσπάσματα όπως τα 42DK, 56DK, και 105DK, και που συχνά γίνεται ιδιαίτερα αιχμηρή δεν είναι δυνατόν να αναχθεί με ευκολία σε μια πλήρη απόρριψη. Το μεγάλο θέμα του πολέμου μέσα σε μια απόπειρα συνολικής εξήγησης του κόσμου και η πλούσια περιγραφή της αντιφατικής

¹ Δάντης, (2000). *Θεία Κωμωδία*, Αιγόκερως, Αθήνα.

² Long, A.A (2005). *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, Παπαδήμα, Αθήνα, σ.179.

³ Μαυρόπουλος, Θ. (2006). *Τρεις Μιλήσιοι*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη.

⁴ Ηράκλειτος, (2010) *Απαντα*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη, σσ.239, 245, 269.

ποικιλίας με την οποία εκδηλώνεται το ήθος της ηρωικής εποχής, καθώς και το αναμφισβήτητο ποιητικό μεγαλείο του, δεν είναι δυνατόν να τον αφήνουν αδιάφορο. Φαίνεται σημαντικό να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε το συγκεκριμένο επίπεδο στο οποίο ταιριάζει να εστιάζεται η σφοδρή κριτική του Ηράκλειτου.

Ίσως αυτήν την επεξηγηματική ψηφίδα να μας την προσφέρει ο ομώνυμος συγγραφέας του 1^{ου} αιώνας μ.Χ.. Ο Ηράκλειτος⁵ των “Ομηρικών Προβλημάτων” γράφει μια απολογία του Ομήρου από την αυστηρή σκοπιά της ιωνικής σχολής παρόλο που απέχει από αυτή πάνω από πέντε με έξι αιώνες. Μοιάζει σαν να θέλει να απαντήσει στον Εφέσιο εφαρμόζοντας στο ομηρικό corpus τα ίδια τα δικά του κριτήρια, δείχνοντας ότι οι θεότητες του Ομήρου είναι αλληγορικές περιγραφές φυσικών δυνάμεων και φαινομένων που κατά ανάγκη διαπλέκονται όχι μόνον μεταξύ τους αλλά και ρίχνουν τη σκιά τους στα ανθρώπινα πεπρωμένα μέσα στα οποία αποκτούν και το μοναδικό τους νόημα. «Θεοί θνητοί, άνθρωποι αθάνατοι, ζώντας τον θάνατο εκείνων, πεθαίνοντας τη ζωή εκείνων»⁶ υπενθυμίζει.

Όσον αφορά τον Ησίοδο, δεν είναι δυνατόν ο Ηράκλειτος να μην εκτίμησε τη συνεισφορά του στην συστηματοποίηση ενός προηγούμενου υλικού που αν και τυπικά διατηρεί, στην κοσμογονία του, μια μυθική ακόμη μορφή, εν τούτοις καλύπτει μια σημαντική απόσταση προλειπώντας το έδαφος για τους Ίωνες Υλοζωιστές,

Έτσι η κριτική που διατυπώνεται στο απόσπασμα 57DK – όπου αναφέρεται ότι “ο δάσκαλος των περισσότερων Ησίοδος⁷ δεν αντιλαμβάνεται επαρκώς την ενότητα Ημέρας και Νύχτας”, εφόσον αφορά πράγματι το σχετικό χωρίο της Θεογονίας – δεν είναι δυνατόν να θίγει απλώς τη φυσική ενότητα Νύχτας και Μέρας. Η προφανής ερμηνεία της άγνοιας από τον Ησίοδο της ενότητας Ημέρας και Νύχτας, εάν αναφέρεται στην κοσμογονική γέννηση της Ημέρας από τη Νύχτα, δεν μπορεί να μας αρκέσει διότι σ’ αυτή την περίπτωση παρουσιάζεται ο Ηράκλειτος ως ανίκανος να διαβάσει τα υποσημαινόμενα της συμβολικής κατασκευής της Κοσμογονίας του Ησίοδου. Είμαστε μάλλον αναγκασμένοι να υποθέσουμε ότι η κριτική παραπέμπει σ’ ένα άλλο πιο σημαντικό και πιο δυσπροσπέλαστο επίπεδο. Μήπως αυτό που δεν αρκεί τελικά στον Ηράκλειτο, αφορά τον διαχωρισμό μεταξύ Νύχτας/Χάους με την Ημέρα/Τάξη που έγινε άπαξ με την εμφάνιση μιας διαδοχής δημιουργικών ζευγαριών (αντίστοιχων με το ομηρικό ζευγάρι Κρόνος και Ρέας) όπου αποφασιστική είναι η εμφάνιση του πρωτοφανέρωτου φτερωτού παιδιού, του Έρωτα⁸ (ένα ορφικό σύμβολο)⁹ που παράγουν την τάξη δηλαδή την ποικιλία των όρων του Κόσμου μέχρι τη ζωή και μέχρι τον άνθρωπο, αλλά αναζητά εκείνη την αντιπαράθεση, εκείνη την πλοκή Αποδιοργάνωσης και Αναδημιουργίας που συνεχίζεται για πάντα και ότι είναι αναγκαίο να εξεταστεί αυτό το νέο πρόβλημα, δηλαδή η συνεχής μεταμόρφωση του Κόσμου. Πράγματι ο

⁵ Ηράκλειτος, (1996) *Ομηρικά Προβλήματα*, Κάκτος, Αθήνα, σσ.14-18.

⁶ Γεωργούδης, Γ. (2003). *Ηράκλειτος* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, σσ.257-261

⁷ Ηράκλειτος, (2010). *Απαντα*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη, σ.245.

⁸ Λεκατσάς, Π. (1993). *ΕΡΩΣ*, Δίφρος, Αθήνα, σσ. 12-15, 61.

⁹ Ωστόσο είναι δύσκολο να είμαστε σίγουροι εάν η ησιόδεια κοσμογονία έχει δανειστεί σύμβολα από την ορφική ή εάν ισχύει το αντίστροφο.

Ηράκλειτος μας προσφέρει μία σειρά από αποσπάσματα που τονίζουν τη συνεχή παρουσία ενός τέτοιου προβλήματος. Θα έλεγε κανείς ότι η πεμπουσία του ηρακλείτειου corpus βρίσκεται στη διασάφηση του πώς ο Λόγος και το έργο του, δηλαδή η Τάξη του Κόσμου, εμπλουτίζεται ασταμάτητα μέσα από μια διαδικασία διαρκών ανατροπών/καταστροφών, αλλά και δημιουργικών αναδιοργανώσεων που τις υπερβαίνουν .

Η παράδοση του ιωνικού υλοζωισμού¹⁰ από τον Θαλή στον Αναξίμανδρο και τον Αναξίμενη αναζητά μια εξήγηση της πορείας του σχηματισμού των υλικών προϋποθέσεων της ζωής από καταγωγικές συνθήκες, κοινές σε όλη την κοσμική τάξη και αναγόμενες σε στοιχεία και αρχές που ανιχνεύονται εμπειρικά. Σίγουρα το ηρακλείτειο έργο ξεχωρίζει επειδή καταθέτει μια γνωσιολογική μεθοδολογία που αντιμετωπίζει από κοινού το κοσμολογικό, το φυσικό, το πολιτειακό και το ηθικό-ανθρωπολογικό πρόβλημα. Καινοτομεί όμως επίσης στο ίδιο το πεδίο που είχε συγκροτηθεί από την επιστημολογία των τριών Μιλήσιων.

Ωστόσο η ηρακλείτεια απόπειρα επικεντρώνεται σ' ένα τελείως διαφορετικό επίπεδο από εκείνο της ησιόδειας κοσμογονίας και της ιωνικής κοσμολογίας. Η συνθετική ανάγνωση των αποσπασμάτων¹¹ 1DK, 30DK και 50DK, μας δίνουν την πεμπουσία ίσως της ηρακλείτειας σύλληψης. Το απόσπασμα 1DK γνωστό από την εκτεταμένη του σύνταξη είναι εκείνο που αναφέρεται στον «στον Λόγο που υπάρχει πάντοτε» και που οι άνθρωποι δυσκολεύονται να τον κατανοήσουν «διότι αφού όλα έχουν γίνει σύμφωνα με αυτή τη νομοτέλεια» και τα οποία ο Ηράκλειτος 'περιγράφει λεπτομερώς ερμηνεύοντας καθένα κατά τη φύση τους, παραμένουν ακατανόητα στον μέσο νου'¹². Το απόσπασμα 30DK μιλάει γι' «αυτό τον Κόσμο τον ίδιο για όλους» που «δεν κατασκεύασε ούτε κάποιος από τους θεούς ούτε από τους ανθρώπους αλλά ήταν πάντοτε, είναι και θα είναι, φωτιά πάντα ζωντανή που ανάβει με μέτρο και σβήνει με μέτρο». Το απόσπασμα 50DK έχει ως εξής «όχι εμένα αλλά αφού ακούσετε το λόγο σοφό είναι να συμφωνήσετε ότι όλα είναι Ένα» ενώ στο συγκεκριμένο υπάρχουν οι προσδιορισμοί του «παντός» ως «διαιρετό αδιαίρετο, φτιαγμένο άφτιαχτο, θνητό αθάνατο, λόγος αιώνιος και θεός δίκαιο (...)». Εάν λάβουμε υπ' όψιν μας τα ισχυρά ηρακλείτεια στοιχεία του παραδιδόμενου συγκεκριμένου από τον Ιππόλυτο¹³ έχουμε την Ολότητα /Παν που ως Κόσμος απλώνεται με τις ενεργειακές μεταπτώσεις των υλικών της όψεων μέσα στο Χρόνο, ως κατάθεση ενός αντικειμενικού Λόγου δηλαδή ως άρθρωση μιας νομοτέλειας που η επιστημονική λογική σκέψη μπορεί να αναγνώσει πίσω από τα εμπειρικά παρατηρήσιμα φαινόμενα.

Τέλος το επίπεδο εκείνο όπου η ηρακλείτεια σκέψη ξεχωρίζει με απόλυτο τρόπο για την πρωτοτυπία της αφορά την εκδήλωση της Ολότητας και του Κόσμου μέσα από υλικές εκδηλώσεις **αντιθετικών δίπολων** που αναζητούν αέναα την ισορροπία τους. Υπάρχουν

¹⁰ Μαυρόπουλος, Θ. (2006). *Τρεις Μιλήσιοι*, Ζήτηρος, Θεσ/νίκη.

¹¹ Ηράκλειτος, (2010) *Άπαντα*, Ζήτηρος, Θεσ/νίκη, σσ.217, 233, 241.

¹² Γεωργούδης, Γ. (2003). *Ηράκλειτος ο Εφέσιος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, σ.7.

¹³ Γεωργούδης, Γ. (2003). *Ηράκλειτος ο Εφέσιος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, σσ.212-213.

αποσπάσματα που δίνουν μια μεγάλη σειρά παραδειγμάτων αυτών των ενοτήτων αντιθετικών όρων παραπέμποντας σε μία μεγάλη ποικιλία διαλεκτικών επιστημολογικών προβλημάτων. Εν τέλει όμως όλα αυτά τα αντιθετικά δίπολα προσδιορίζονται από κεντρικές έννοιες που διαπερνούν όλη αυτή την προβληματική.

Σε δύο χαρακτηριστικότερα και ανεπτυγμένα με πλούσιους όρους αποσπάσματα ο Ηράκλειτος μιλάει για τον Πόλεμο¹⁴, εκείνο το εύκολα αναγνωρίσιμο στοιχείο καταστροφής, αποδιοργάνωσης και εν τέλει αναγκαίας ανανέωσης, στο επίπεδο της κοινωνικής και πολιτισμικής εμπειρίας. Αλλά είναι σίγουρο ότι ο Ηράκλειτος θέλει να αντλήσει μια ευρύτερη προβληματική που να αγκαλιάζει όλη την ποικιλία των αντιθετικών του δίπολων. Έτσι αναφέρεται σε ένα αναγνωρίσιμο κοσμογονικό σύμβολο την “Εριδα” δηλαδή την έννοια της “αντιπαράθεσης”, της “διαπάλης” και του “ανταγωνισμού”, που να μπορεί να πάρει πολύ διαφορετικές σημασίες. Όμως ο Εμπεδοκλής¹⁵ που πολύ χαρακτηριστικά τοποθετείται μεταξύ της ιωνικής και της ελεατικής παράδοσης αρκετά κοντά σε ορισμένα θέματα με τον Ηράκλειτο και ιδιαίτερα στο συγκεκριμένο, παρατηρεί πολύ σωστά στο σύγγραμμά του (απόσπασμα 11 στ. 235 290 με επίκεντρο από 250 με 260) ότι ο παράγοντας πόλεμος που στο δικό του κείμενο παρουσιάζεται ως εχθρότητα “Νείκος” δεν αρκεί για την ανανέωση διότι η καταστροφή θα εξαφάνιζε τα πάντα αν ο πόλεμος έμενε μόνος του, ούτε άλλωστε είναι αρκετό ένα στοιχείο αντίστροφο που το ονομάζει “Φιλία” να αποκαθιστά πάντοτε την καταστροφή διότι από ηρακλείτεια άποψη θα είχαμε μία στατική συνθήκη, κανένα φαινόμενο μεταμόρφωσης, καμιά αινιγματική πορεία του κόσμου, η ισορροπία χρειάζεται ένα στοιχείο αντίστροφο στον “πόλεμο” που να υπερκαλύπτει κατά πολύ με δημιουργικό τρόπο την απώλεια της καταστροφής. Πράγματι η έρευνα δεν έχει προσδιορίσει στο ηρακλείτειο corpus με σαφήνεια ένα τέτοιο στοιχείο ή μία ανάλογη διατύπωση, ενός εύλογα αναμενόμενου πυκνού συνθετικού πυρήνα με ηρακλείτεια πρωτότυπη διατύπωση της υπέρτερης αναδημιουργίας του Κόσμου. Οι κλασσικοί (Πλάτωνας, Αριστοτέλης) που θα εξετάσουμε στη συνέχεια ακολουθώντας την ορολογία του Εμπεδοκλή κατονομάζουν αυτό το στοιχείο, επεξεργαζόμενοι το ηρακλείτειο υλικό, ως “Αφροδίτη” αφήνοντας να υπονοηθεί ένα ζευγάρι του τύπου Έρις/Έρω. Είναι δελεαστικό να αναζητήσουμε ένα τέτοιο σύμβολο και έναν σχετικό συλλογισμό σε κάποιο από τα πιο σκοτεινά και ανεπαρκώς αναλυμένα αποσπάσματα του σωζόμενου υλικού.

Τα αρχαιότερα σωζόμενα αποσπάσματα συναντούνται στο έργο του Πλάτωνα. Δεδομένου ότι ο Πλάτωνας¹⁶ είναι ο δημιουργός της κλασσικής φιλοσοφίας η μελέτη του ηρακλείτειου αποτυπώματος στο πλατωνικό έργο μπορεί να θεωρηθεί καθοριστική για την μετάδοση της πρόσληψης του Ηράκλειτου στους επόμενους αιώνες, και ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτή η μελέτη μπορεί να συμπληρωθεί και από τις σχετικές παρατηρήσεις του Αριστοτέλη. Πράγματι στον σχετικό πλατωνικό διάλογο “Κρατύλο” (401D, 402A) έχουμε κάποιες

¹⁴ Ο.π. 53DK που διασώζει ο Ιππόλυτος σσ.227-229 αλλά και το 80DK που διασώζει ο Ωριγένης σσ.315-319.

¹⁵ Ρούσσο, Ε. (2007). *Εμπεδοκλής*, Στιγμή, Αθήνα, σ.49.

¹⁶ Πλάτων, (2001). *Κρατύλος*, Πόλις, Αθήνα, σσ.211-213.

ενδιαφέρουσες αναφορές σε ηρακλείεια θέματα. Ακολούθως η μαρτυρία του Αριστοτέλη¹⁷ στο “Μετά τα Φυσικά” (Α6 987α 32) παρουσιάζει τον Πλάτωνα να έχει γνωρίσει από τον Κρατύλο τις ηρακλείειες δοξασίες σε μια εκδοχή όμως που μοιάζει υπερβολική και φθάνει να μεταπίπτει σε ελεατικές προσεγγίσεις, και η οποία φαίνεται να ευθύνεται σε κάποιο βαθμό για την πρωτοβουλία του Πλάτωνα να διαχωρίσει στη φιλοσοφία του τη σφαίρα των αισθητών που υπόκειται στο χρόνο και στη φθορά, από τη σφαίρα των ιδεών που βρίσκονται εκτός φθοράς σ’ έναν κόσμο αμετάβλητο.

Πολύ χαρακτηριστικά στον πλατωνικό διάλογο¹⁸ “Σοφιστής” στο 242E γίνεται μια σύγκριση του ελεατικού και του ιωνικού ρεύματος της φιλοσοφίας, «Διότι αυτό που διαφέρει, πάντοτε εναρμονίζεται, λένε οι αυστηρότερες από αυτές τις μούσες, ενώ οι ηπιότερες αμβλύνουν αυτό το “πάντα έτσι έχουν αυτά” και λένε ότι το παν είναι τότε ένα και φιλικό υπό το κράτος της Αφροδίτης και τότε πολλά και εχθρικό απέναντι στον ίδιο τον εαυτό του εξαιτίας κάποιας εχθρότητας». Η έρευνα παρατηρεί εδώ μία σύγκριση του ηρακλείειου αποσπάσματος¹⁹ 51DK όπου η παλίντροπος αρμονία προκύπτει από την αντιθετικότητα κι ένα πολύ ενδιαφέροντα συγγενικό απόσπασμα του Εμπεδοκλή²⁰ για το ζευγάρι Φιλότητα και Νείκος (έλξη/ εχθρότητα). Παρατηρούμε εδώ έναν συλλογισμό που ευνοώντας την ηρακλείεια διαλεκτική των αντιθέτων τονίζει τον αναδιοργανωτικό παράγοντα με το σύμβολο της “Αφροδίτης”. Σχετικός είναι ο συλλογισμός που κάνει ο Αριστοτέλης σε δύο εκτεταμένα αποσπάσματα με θέμα τη φιλία τόσο στα “Ηθικά Ευδήμεια” (Βιβλίο Η, 1235 a16-1235 b15) όσο και στα “Ηθικά Νικομάχεια” (Βιβλίο Θ, 1155b4-9) φθάνοντας στο δεύτερο απόσπασμα να ερμηνεύσει μ’ έναν πρωτότυπο τρόπο ένα ιδιαίτερο μέρος του αποσπάσματος 80DK²¹ “τα πάντα γεννιούνται από μία πάλη”. Στο απόσπασμα των “Ηθικών Ευδημείων”²² βλέπει μια έριδα που παράγει μια αντιθετικότητα, κατάλληλη όμως ή ακόμη και απαραίτητη για μια υπέροχη αρμονία όπως εκείνη που προσφέρει η μουσική ενώ ο συλλογισμός συνεχίζεται με την αντιθετικότητα εκείνη η οποία συσχετίζει το θηλυκό και το αρσενικό ως προϋπόθεση της ίδιας της ζωής. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο συλλογισμός που ξεκίνησε από την ηρακλείεια προβληματική περί έριδος, αλλά χάριν της φιλίας, και η οποία προχωρεί στην μουσική αρμονία θέλει να μεταφέρει εμφιαστικά όλο το συλλογισμό στην ζωοδότη αντιθετική σχέση θηλυκού και αρσενικού. Στο ανάλογο απόσπασμα από τα Ηθικά Νικομάχεια²³, ακολουθούν τρία ηρακλείεια αποσπάσματα: πρώτα το θέμα της ενότητας των αντιθέτων, δεύτερον το απόσπασμα που παραπέμπει στην πιο ωραία αρμονία για να καταλήξουμε με ένα κομμάτι από το απόσπασμα 80DK που αναφέρεται στον πόλεμο και στην έριδα και λέει πως “όλα γεννιούνται από την έριδα”.

¹⁷ Αριστοτέλης, (2009). *Μετά τα Φυσικά*, Πάπυρος, Αθήνα, σ.175.

¹⁸ Πλάτων, (1993). *Σοφιστής*, Κάκτος, Αθήνα, σ.171.

¹⁹ Ηράκλειτος, (2010). *Άπαντα*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη, σ.243.

²⁰ Ρούσσο, Ε. (2007). *Εμπεδοκλής*, Στιγμή, Αθήνα, σσ.47-51.

²¹ Ηράκλειτος, (2010). *Άπαντα*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη, σ.257.

²² Αριστοτέλης, (1993). *Ηθικά Ευδήμεια*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη, σσ.187-293.

²³ Αριστοτέλης, (2006). *Ηθικά Νικομάχεια*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη, σσ.346-347.

Σχετικά ο Γκάνταμερ²⁴ έρχεται στο βιβλίο του “Η Απαρχή της Γνώσης” πολύ σωστά να παρατηρήσει τα εξής: «υποθέτω επίσης, βασιζόμενος στα παραθέματα που βρίσκουμε στον Αριστοτέλη με τη λέξη Έρωσ στο πλατωνικό Συμπόσιον, όπως επίσης παραμένοντας στο πλαίσιο του ησιόδειου προτύπου (Έργα και Ημέραι) ότι ο Ηράκλειτος κατά παρόμοιο τρόπο έπαιξε με τις λέξεις έρωσ και έρις, έχοντας το βλέμμα στραμμένο στην “ερωτική διαμάχη”, την οποία, καθώς μου φαίνεται, υπαινίσσεται ο Αριστοτέλης». Το γεγονός ότι ένας Αριστοτέλης διαβλέπει στην ηρακλείτεια προβληματική την υποσήμανση ενός αντιθετικού ζευγαριού Έρωσ-Έρις (σύστοιχα αυτό το ζευγάρι θα μπορούσε να εκφραστεί και ως Αφροδίτη-Άρης) ως στοιχείο εξαιρετικά σημαντικό και μάλιστα στο περίφημο απόσπασμα 80DK όπου σίγουρα έχουμε τα σύμβολα του πολέμου και της έριδας μας ωθεί να αναζητήσουμε την κατάθεση μιας τέτοιας προβληματικής με πολύ πιο εμφατικό τρόπο σ’ ένα άλλο απόσπασμα το οποίο να αφορά αποκλειστικά αυτή την όψη του προβλήματος, σ’ ένα απόσπασμα όπως το 52DK που ίσως παρέμεινε περιθωριακό για την ερμηνεία ή ερμηνεύθηκε λανθασμένα μέχρι σήμερα.

Συμπέρασμα

Κατά πρώτον παρατηρήσαμε ότι ο Λόγος είναι το αποφασιστικό υποκείμενο της μεταμόρφωσης του Κόσμου. Κατά δεύτερον ότι αυτή η διαδικασία λαμβάνει χώρα μέσα στον Χρόνο. Τρίτον ότι πρόκειται για μία δυναμική διαδικασία συνεχών αναστατώσεων που εκφράζεται με μία απέραντη ποικιλία αντιθετικών δίπολων. Τέταρτον ότι μία θεμελιώδης αρχή που διέπει όλη αυτή την διαλεκτική πορεία είναι όρος Πόλεμος-Άρης/Έρις και ότι αυτός ο όρος θα έπρεπε να συμπληρώνεται από ένα σύστοιχο όρο που μπορούμε να τον ονομάσουμε Έλξη-Αφροδίτη/Έρωσ. Οπότε ο “Παις” του 52DK μπορεί να προσδιοριστεί ως το “φερωτό παιδί” δηλαδή ο Έρωσ²⁵ που μας προσφέρεται από την ορφική-ησιόδεια κοσμογονία. Είδαμε ότι η αναδιοργάνωση του Κόσμου πρέπει απαραίτητα να είναι ισχυρότερη και πλουσιότερη της καταστροφής. Η λειτουργία της αναγκαίας δημιουργικής αποκατάστασης των καταστροφών της Έριδας, που θα ανανεώνει την πορεία και τους όρους έκφρασης του Λόγου-Κόσμου, είναι το θέμα που θίγει η “Βασιλεία του Παιδιού”. Όμως αυτή η κυρίαρχη δόμηση του Κόσμου από τον Λόγο δεν μπορεί να αποτελεί μία απόλυτη ντετερμινιστική αρχή διότι ακριβώς μεσολαβείται από όλο αυτό το “στροβιλιστικό” φαινόμενο των καταστροφών/αναδιοργανώσεων. Εδώ μπορούμε να υποθέσουμε μια πρώτη κατάθεση του διαχρονικού φιλοσοφικού προβλήματος, της σχέσης μεταξύ Αναγκαιότητας και Ελευθερίας! Ο Κόσμος κατατίθεται έλλογα μέσα από μία διαλεκτική αναστάτωση που προσφέρει ένα πεδίο ελεύθερης δράσης.. Πρόκειται για μία τολμηρή ερμηνευτική υπόθεση που θα έχουμε την ευκαιρία να στηρίξουμε με την εκτεταμένη επιχειρηματολογία που της αρμόζει.

²⁴ Gadamer, H. G. (2005). *Η Απαρχή της γνώσης*, Πατάκη, Αθήνα, σ.88.

²⁵ Λεκατσά, Π. (1993). *Έρωσ ΔΙΦΡΟΣ*, Αθήνα, σ.61.

Βιβλιογραφία

- Αριστοτέλης, (1993) *Ηθικά Ευδήμεια* (Μτφρ. Ομάδα Κάκτου) Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Αθήνα.
- Αριστοτέλης, (2006) *Ηθικά Νικομάχεια* (Μτφρ. Δ. Λυπουρλής) Ζήτρος, Θεσ/νίκη.
- Αριστοτέλης, (2009) *Μετά τα Φυσικά Τόμος Α* (Μτφρ. Β. Κάλφας) Πόλις, Αθήνα.
- Αριστοτέλης, (1975) *Μετά τα Φυσικά Τόμος Γ* (Μτφρ. Αν. Δαλέλιου) Πάπυρος, Αθήνα.
- Αυρήλιος, Μ. (2008) *Τα εις εαυτόν* (Μτφρ. Γ. Αβραμίδης) Θύραθεν, Θεσ/νίκη.
- Δάντης, (2000) *Θεία Κωμωδία Κόλαση* (Σχόλια Σφηκου) Αιγόκερως, Αθήνα.
- Gadamer, H. G. (2008) *Η απαρχή της γνώσης* (Μτφρ. Γ. Η. Ηλιόπουλος) Πατάκη, Αθήνα.
- Ηράκλειτος, (2010) *Άπαντα* (Μτφρ. Τ. Φάλκος) (Επιμ. Ι.Σ. Χριστοδούλου) Ζήτρος, Θεσ/νίκη.
- Ηράκλειτος (1996) *Ομηρικά Προβλήματα* (Μτφρ. Ομάδα Κάκτου) Κάκτος, Αθήνα.
- Hegel, G. W. Fr. (2013) *Η Επιστήμη της Λογικής* (Μτφρ. Γ. Τζαβάρας) Δωδώνη, Αθήνα.
- Heisenberg, W. (1978) *Φυσική και Φιλοσοφία* (Μτφρ. Δ. Κούρτοβικ) Κάλβος, Αθήνα.
- Kayam, O. (1995) *Ρουμπαγιάτ* (Μτφρ. Α. Ριζιώτης) Δόμος, Αθήνα.
- Kirk, G. S., Raren, J. E., Schofield, M. (2006) *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι* (Μτφρ. Δ.Κούρτοβικ) MIET, Αθήνα.
- Λεκατσάς, Π. (1993), *Έρως Ερμηνεία μιας Μορφής της Προϊστορικής και Ορφικοδιονυσιακής Θρησκείας* Διφρος, Αθήνα.
- Long, A. A. (2005) *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι* (Μτφρ. Θ. Νικολαΐδης & Τ.Τυφλόπουλος Παπαδήμα, Αθήνα.
- Marx, K. (1983) *Διαφορά της Δημοκρατίας και Επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας. Διδακτορική διατριβή* (Μτφρ. Π. Κονδύλης) Γνώση, Αθήνα.
- Μαυρόπουλος, Θ. Γ. (2006) *Οι τρεις Μιλήσιοι (Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης)* Ζήτρος, Θεσ/νίκη.
- Nietzsche, Fr. (2013) *Η Φιλοσοφία στα χρόνια της Αρχαιοελληνικής Τραγωδίας* (Μτφρ. Β. Δουβαλέρη) Gutenberg, Αθήνα.
- Πλάτων, (1993) *Σοφιστής* (Μτφρ. Π. Νικολούδης) Κάκτος, Αθήνα.
- Πλάτων, (1995) *Τίμαιος* (Μτφρ. Β. Κάλφας) Πόλις, Αθήνα.
- Πλάτων, (2001) *Κρατύλος* (Μτφρ. Γ. Κεντρώτης) Πόλις, Αθήνα.
- Πλούταρχος, (1995) *Περί του Ει του Εν Δελφοί* Κάκτος, Αθήνα.
- Ρούσσο, Ε. (1999) *Ιστορική Εισαγωγή Τόμος Α* Στιγμή, Αθήνα.
- Ρούσσο, Ε. (2000) *Ηράκλειτος Τόμος Β* Στιγμή, Αθήνα.
- Ρούσσο, Ε. (2007) *Εμπεδοκλής Τόμος Δ* Στιγμή, Αθήνα.
- Schiller, F. (2006). *Περί της Αισθητικής Παιδείας του Ανθρώπου σε μια σειρά Επιστολών* (Μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης) Ιδεόγραμμα, Αθήνα.
- Sorel, R. (2002) *Ορφείας και Ορφισμός* (Μτφρ. Η. Νικολούδης) Δαίδαλος, Αθήνα.